

УДК

О. А. Іванова
канд. філол. наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського

СЛУЖЕБНИК І ТРЕБНИК АРХІЄРЕЙСЬКИЙ 1632 РОКУ: КОДИКОЛОГІЧНИЙ ОПИС

Висвітлено основні характеристики книги «Служебник і Требник архієрейський» із зібрання Софійського собору, рукописного списку 1632 р. друкованого видання 1629 р. книги, створеної Петром Могилою, здійснено кодикологічний опис рукопису.

Ключові слова: кодикологія, рукописна книга, богослужбні книги, історія України XVII ст., Петро Могила.

Служебник і Требник архієрейський, що зберігається в зібранні рукописів бібліотеки Софійського собору (ф. 312, № 60), є списком друкованого видання Служебника, створеного Петром Могилою. В сферу інтересів такої багатогранної особистості, якою був Київський митрополит – політичний та церковний діяч, дипломат, богослов, просвітитель, – входила також важлива робота з виправлення, упорядкування та уніфікації книг богослужбової практики. Служебник, або Літургаріон, який містить чинопослідування трьох літургій – Василя Великого, Іоанна Златоуста та Григорія Двоєслова, а також основні таїнства та чини, котрі здійснює в церкві архієрей, був представлений на київському помісному соборі 1629 р., ухвалений митрополитом Іовом Борецьким та надрукований у тому ж році. Пізніше, у 1639 р., вийшло друге видання Служебника, яке зазнало деяких доповнень. Протягом двох століть цією книгою, разом з відомим Требником Петра Могили 1646 р., керувалося православне духовенство Речі Посполитої, а згодом – Російської імперії.

Починаючи з XIX ст. рукопис протягом двох століть привертав увагу дослідників, надаючи багатий матеріал для все нових відкриттів серед книгознавців, мистецтвознавців, істориків, студії яких

надавали інколи дуже суперечливі висновки щодо писців, замовників та місця створення кодексу. Перше задування, а також перший стислий палеографічний опис рукопису належить М. Петрову¹; опис містить перелік основних відомостей про кодекс: кількість сторінок за пагінацією XVII ст., приналежність відтисненого герба оправи Петру Могилі, власницький запис святителя, наявність акварельних малюнків. Питання, пов'язані з особами, згаданими в записі, та, здебільшого, особливості мистецького оформлення ілюстрованого кодексу були висвітлені у статтях П. Попова, Г. Логвина, Н. Шамардіної, П. Жолтовського². Глибокий переконливий аналіз щодо особистості замовника рукопису львівського дворянина Івана Боярського міститься в роботі В. Александровича та І. Мицька³.

За сучасною фоліацією, проставленою олівцем у XX ст., у кодексі 269 арк. Чисті аркуші: 3, 152–155, 204, 205, 228, 229, 234–237, 247–269. Пагінація часу створення рукопису (с. 143–146, 1–142, 147–500) проставлена чорним чорнилом на відповідних арк. 3–252 зв. сучасної фоліації, арк. 253–269 не мають пагінації XVII ст. Вільні аркуші форзаців, верхній та нижній, не пронумеровані.

Як показники ідентифікації та збереженості рукопису наводимо інципіт та експліцит – фактичні початкові та кінцеві слова тексту:

Інципіт. «**О**главленіе вѣщеи в книзѣ сеи **о**брѣтаемых»

Експліцит. «и вса воа его оукрѣпит въ днѣ брани : и (н̄) и пр(с̄)но :».

Кодекс написаний на 33 зошитах. Слід зазначити, що сигнатура (нумерація зошитів) проставлена літерами латинського алфавіту (A–Z, Aa–Ii), кіновар'ю, починаючи з арк. 5 сучасної нумерації (с. «1» за первісною пагінацією). На відміну від переважної більшості зошитів, які складаються з 8 аркушів, у зошиті «O» (XIV) – 9 арк., а в останньому, не пронумерованому зошиті XXXIII – 6 аркушів. Арк. 268 і 269 є аркушами нижнього форзаца. Арк. 3, 4 (с. 143–146) є подвійним аркушем (повний аркуш, згорнутий навпіл) і за пагінацією повинен бути розміщений між арк. 75 і 76 у зошиті «I». Арк. 1 є титульним.

Зошити перешивалися, вірогідно, при новому оправленні; деякі аркуші підклеєні, арк. 13 відривається.

Рукопис написаний церковнослов'янською мовою української редакції на папері у 2° (200 x 392), на якому є філігрань лілея. Тотожний аналог водяного знаку встановити не вдалося; тип цієї філіграні за довідниками можна віднести до хронологічних меж

1622–1646 рр. Водяний знак за конфігурацією подібний до знаків *Каманін* № 613 (1622 р.), № 618 (1627–1628 рр.)⁴, але ці знаки меншого розміру, за розміром же він схожий до *Каманін* № 632–635, *Laučevicus* № 2067 (1646 р.)⁵, але ці знаки дещо іншого рисунка. Таким чином, аналіз філіграней підтверджує датування кодексу, яке зазначене на титульному аркуші.

Основний текст написаний у два стовпці розміром 92–95 і 87–9 х 35. Стовпці обведені в геометричні рамки, крім тексту на арк. 244 зв., 245. На арк. 2–2 зв. текст не розділений на стовпці, обведений у подвійну рамку розміром 19 х 31. Кілька аркушів розкреслені рамками, але вони не заповнені текстом: арк. 20, 20 зв., 152–155 зв., 197 зв., 203–205 зв., 228–229 зв., 233 зв.–237 зв., 246–261 зв.

Колонтитул із назвою частини написаний кіновар'ю. Пропуски тексту, редакторські правки тощо додані на полях дрібним півуставом і скорописом.

Текст Службника і Требника написаний українським стилізованим уставом з елементами півустава. На кількох аркушах трапляється півустав, середнього розміру (арк. 174–175 зв., до другої третини другого стовпця, 178 від половини другого стовпця – 179 до половини другого стовпця). Чорнило темно-коричневе, заголовки, ініціали кіноварні.

Кодекс має багате художнє оздоблення, що починається з титульного аркуша (арк. 1), який оформлений складною композицією в рамці в ренесансному стилі. Вгорі – півмісяць зі стрілою і двома зірками з боків, сфера з хрестом, фігури двох ангелів, у центрі – заголовок «Службникъ и требникъ архіерейский», виконаний кіновар'ю, під ним – тонкий орнамент золотом, і нижче – запис чорнилом писця з інформацією про себе та про замовника Івана Боярського: «новоисправленъ многогрѣшнымъ Іѡ: Бояр(т?)скимъ. Лѣта Хѣа ѿ хлѣв: (1632 р.) Лаврентій Яцкович пісал:». З боків від заголовка розміщені фігури Іоанна Предтечі та євангеліста Іоанна Богослова, знизу – зображення Тайної Вечері, під нею – дрібний кіноварний напис: «пійте ѿ неа вси се є(сть) кро(в) моа». Рамка виконана зеленою фарбою, фон – сірою, фарби зображень: жовто-гаряча, бордова, коричнева, червона, темно-рожева, синя, зелена, світло-рожева, світло-зелена. П. Попов вважав згаданого в запису Івана Боярського укладачем, а Лаврентія Яцковича – оздоблювачем⁶, хоча в запису характер участі останнього вказаний достатньо ясно – «пісал»..

Кожну частину відкривають мініатюри в аркуш із зображеннями трьох святих, що розміщуються на лівому боці розворотів аркушів: Василя Великого, Іоанна Златоуста і Григорія Двоєслова. На арк. 4 зв. зображений Василій Великий із написом вгорі «СВАТЫЙ ВАСИЛІЕ ВЕЛИКІЙ», мініатюра – в подвійній рамці коричневого кольору з рослинним орнаментом. На арк. 33 зв. – Іоанн Златоуст із написом вгорі заголовними літерами «СТЫЙ ІОАННЪ ЗЛАТОУСТЫЙ», мініатюра – у вузькій червоній рамці. На арк. 110 зв. зображений Григорій Двоєслов, над зображенням – напис заголовними літерами «СВАТЫЙ ГРИГОРИЕ», мініатюра – в подвійній рамці з рослинним орнаментом всередині. За прийнятою в науці думкою, вперше висловленою Павлом Поповим, зображення Іоанна Златоуста має безсумнівну портретну подібність з Петром Могилою⁷.

Усі мініатюри виконані фарбами та золотом. Для двох мініатюр зразками послужили гравюри в стародрукованих виданнях (гравер – Памво Беринда): гравюри із зображенням Іоанна Златоуста і Василя Великого, зафіксовані у виданні 1604 р. друкарні Федора Юр'євича Балабана, м. Стрятин, та у виданні 1620 р. Києво-Печерської лаври (№ 357, 358 і № 406, 407 відповідно за каталогом «Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв.»)⁸. Мініатюри відтворюють лише фігури двох святих, сюжетне рішення їхніх рамок і фону значно відрізняється від гравюр.

Над заголовком кожної частини розташовані заставки – двоконтурні кіноварні плетінки, деякі в таких самих двоконтурних кіноварних рамках (арк. 5, 15, 76, 130, 134, 149 зв., 156, 159, 166 зв., 194, 200 зв., 206, 220, 230), інші без рамок (арк. 2, 130, 133, 135 зв., 138, 141, 143 зв., 146, 164 зв., 198, 238, 244). На двох аркушах заставки та рамки розфарбовані: на арк. 76 рамка зафарбована зеленим, фон – синім, сама заставка – коричневою та світло-зеленою фарбами, на арк. 111 – рамка синя, фон – яскраво-зелений, сама плетінка зафарбована синьою, світло-коричневою та малиною фарбами.

Початкові аркуші великих розділів прикрашені орнаментальними бордюрами, уписаними у рамки. На арк. 22 бордюр з різнокольорових квітів, уписаний в синю рамку, на арк. 76 тератологічний орнамент з рослинними елементами у подвійній рамці коричневого кольору, на арк. 111 рослинно-тератологічний орнамент у рамці. Рамки та бордюри разом із заставками складають єдину композицію, і розворот – на арк. 111, де орнамент рамки мініатюри на лівому боці повторюється на правому аркуші з текстом початку розділу.

Ініціали рукопису кіноварні, двох типів: двоконтурні плетінки, подекуди вписані у кіноварно-чорнильну рамку (арк. 173) та з елементами рослинного орнаменту. Заголовки великих розділів виконані вузькою довгою в'яззю, дрібних розділів – широкою; подекуди заголовки прикрашені з двох боків кіноварними чотирилисниками.

Кінцівки в усіх розділах та частинах плетеного рослинно-геометричного кіноварного орнаменту, на арк. 135 – кіноварна квітка.

Навпроти деяких місць тексту, де йдеться про благословення архієреєм людей трикирієм та дикирієм, на бічних полях розміщуються маленькі кіноварні зображення цих свічників (38 зв., 39, 42, 52).

Далі наводимо постатейний зміст Службника та Требника архієрейського в орфографії оригіналу (виносні літери подаються в рядку, титла не розкриваються):

Арк. 2–2 зв. Перелік розділів («**О**главленіе вещей в книзѣ сей обрѣаемых»).

Арк. 5–9. «Молитви вечернѣя».

Арк. 9–14 зв. «Молитвы утрнѣя».

Арк. 15–16. «**О**пусты повседневныя».

Арк. 16–19 зв. «**О**пусты на праздники».

Арк. 22–75. «Иже во стѣх ѿца нашего Іоанна Златоустаго архієп(с)па Костантина града бж(с)твенназ литѣргія стѣльская».

Арк. 76–109 зв. «ѡставъ бж(с)твнныя службы иже въ стѣх ѿца нашего Василя Великаго архієп(с)па Кесарія Каппадокійскія».

Арк. 111–129 зв. «ѡставъ бж(с)твнныя службы Преждесцѣнных».

Арк. 130–132 зв. «Въслѣдованіе над раствореніемъ і ѡѡеніемъ стѣго великаго мѣра».

Арк. 133–133 зв. «Чинъ ѡѡенія съсѣдовъ црѣквныхъ дѣскоса и чаши стѣое».

Арк. 134–135. «ѡставъ рѣкоположенія стѣл(с)каго».

Арк. 135 зв.–137 зв. «ѡстав на поставленіе свѣоеносца».

Арк. 138–140 зв. «ѡстав поставленія чтеца и пѣвца».

Арк. 141–143. «ѡставъ бываемый на поставленіе подіакона (!)».

Арк. 143 зв.–146. «ѡставъ бываемый поставленію діакона».

Арк. 146–149. «ѡставъ бываемый поставленію въ пресвітерство».

Арк. 149 зв.–151. «ѡстав на поставленіе архімандрѣта».

Арк. 151 зв. «ѡставъ и чинъ бываемый на поставленіе еп(с)па».
(тільки заголовок, текст відсутній).

- Арк. 156–158 зв. «Чинъ изврѣженія сѣнч(с)каго».
- Арк. 159–164. «В нѣлю ѿ сѣо великаго поста заповѣд право-славїю».
- Арк. 164 зв.–166. «Начало ѿснованою цркви и потченїе кр(с)тѣ».
- Арк. 166 зв.–193 зв. «ѡставъ и чинъ бываемый на ѡѡенїе цркви».
- Арк. 194–197. «Чинъ на ѡчиоенїе цркви». Містить також молитву на «ѡснованїе цркви».
- Арк. 198–200. «Чинъ ѡѡенїя антїмисовъ (!)».
- Арк. 200 зв.–202 зв. «ѡставъ и чинъ бываемый ѡ позибленїи трапезы».
- Арк. 206–219 зв. «В недлю н сѣго дѣа».
- Арк. 220–227 зв. «Въслдованїе великаго ѡѡенїя сѣхъ бѣо-явленїй».
- Арк. 230–232 зв. «Млѣтвы пращалныи на всакѣ клатвѣ и ѡлѣ-ченїе».
- Арк. 232 зв.–233. «Сїа дїаконства за ѡсопших».
- Арк. 238–242. «Млѣтвы на всакѣ потребѣ».
- Арк. 242–243 зв. «Млѣтва за црѣа и за воинство его».
- Арк. 244–246 зв. «Чинъ ѡсценїя хорѣви и воем на брань бл(с)-венне».

На арк. 129 зв., 133 зв. після кінцівок дописані доповнення до тексту.

Книга містить два власницьких записи: на арк. 5 запис скорописом XVII ст., чорним чорнилом: «Сиз Книга есть власна мн(с-)тра Ст-о Софїйскаго Кїевскаго да не дерзнет никто еѣ ѡ тои Сѣои ѡбители Софїйской ѡдалити анафема такового предаеть, дерзновеннаго». На думку П. Попова, цей запис є власноручним записом самого П. Могили, але достатньо переконливі аргументи на користь цього відсутні. До того ж слід додати, що за етикетом того часу архіерей такого статусу, яким був Могिला, не міг не вказати свого імені при даруванні або вкладанні до церкви. На нижньому полі арк. 1 почерком XIX ст., чорним чорнилом – «Кїево-Софїйской Бїбліотеки, 1887 г. (отыскана въ семь году)», такий самий запис без другої частини на арк. 10, 20: «КїевоСофїйской бїбліотеки. 1887».

На бічних полях кодексу зустрічається штамп «Кїево-Софїйскаго Кафедрал. Собора», на арк. 1, 2 з номером «647», на арк. 2, 77, 131, 233 – без номера.

Оправа рукопису з тисненої шкіри червоно-коричневого ко-

льору, не первинна; рукопис перешивався, наявні сліди від первинних швів та проколів. На верхній кришці середник відтворює герб Петра Могили: щит розбитий на дві частини і розсічений на три. У першій чверті – герб Молдавії (голова бика з кільцем в роті, над нею – зірка і вище – корона); у другій чверті – польський герб Єліта (три перехрещених списи); в третій чверті – герб Валахії (птах, який летить вліво і несе у дзьобі хрест, над ним – корона); у четвертій – польський герб Новина (чаша, в яку поставлений меч). Середня смуга розбита на дві частини, у верхній – дві перехрещені шаблі, у нижній – польський герб Остоя (меч між двома півмісяцями). Над щитом розміщується архієпископська (кардинальська) шапка, під нею – хрест, з правого боку – хрест, з лівого – архіпастирський жезл. З обох боків щита розміщені літери: ПМ (Петро Могила) / ПА (православний архієпископ) / МК (митрополит Київський) / ЕК (екзарх Константинопольський) / АП (архімандрит Печерський). Герб може бути датованим не раніше 1633 р., коли польський король Владислав затвердив обрання Петра Могили митрополитом Київським 12 березня 1633 р., саме ж висвячення Могили на митрополита відбулося в Львові в квітні 1633 р.

За переконливими висновками дослідження львівських мистецтвознавців та книгознавців В. Александровича та І. Мицька, рукопис був виконаний в Львові на замовлення львівського дворянина Івана Боярського, який тимчасово передав книгу Петру Могилі. Дослідники наводять слова заповіту Боярського, складеного 7 грудня 1633 р., про Службеник: «Його милість Петро Могила взяв від мене писаний і добре споряджений великим коштом і працею Понтифікал мій руський позиченим способом – то й прошу, аби їх милості панове виконавці від його милості відібрали і паніматці віддали»⁹. Таким чином, через деякий, досить нетривалий час після свого написання у 1632 р. рукопис опинився у Петра Могили: судячи з датування заповіту – не пізніше 7 грудня 1633 р. Дослідники припускають, що це могло відбутися в Львові за час перебування там Могили з приводу свого висвячення на митрополита 24–27 квітня.

Після смерті Івана Боярського, – встановлено, що це було не пізніше 1635 р.¹⁰, – митрополитом з невідомих причин не було повернуто Службеника родині власника. Натомість Могила замовляє в Києві нову оправу зі своїм гербом і дарує рукопис Софійському собору. Відомо, що якраз у цей час (1643 р.) Могилою було роз-

почато відбудову собору після тривалого часу запустіння протягом перебування Софії у власності уніатів, а також утворено при соборі невеликий чоловічий монастир. Вірогідно, саме з приводу цих подій й було прийняте рішення про передачу Службника і Требника до Софії.

Оправа рукопису була, очевидно, зроблена в Києво-Печерській лаврі. Про це побіжно свідчить комплект друкованих грецьких місячних міней київського видання 1628 р., який Могила подарував у 1641 р. у КПЛ¹¹. На титульних аркушах видання зберігся дарчий запис «Петръ Могила а(р)хієп(с)пъ Кієвскій в лѣ(т) ахма». Тиснення оправ міней до дрібниць схоже до оправи Службника архієрейського 1632 р.: той самий герб, набір літер та їхнє розміщення ідентичні, але всі складові елементи меншого розміру. До того ж слід зазначити, що відтиснення косинців оправ міней та Службника зустрічаються на оправах рукописів зібрання Києво-Печерської лаври, які зберігаються в ІР НБУВ.

Унікальний рукопис з неабиякою історією ще чекає на нові студії, пов'язані з колом питань з історії свого виникнення та історичної долі, походження та стилістичного рішення мініатюр у світі вивчення традиції української іконографії та багато інших.

¹ *Петров Н.* Краткое обозрение рукописей Киево-Софийской библиотеки // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1902. – Кн. 15. – Отд. 5. – С. 34; *Он же.* Описание рукописных собраний, находящихся в Киеве. – М., 1904. – Вып. 3. – С. 17.

² *Попов П.* Невідомий прижиттєвий портрет Петра Могили // Народна творчість та етнографія. – 1969. – № 6. – С. 41–46; *Логвин Г.* Забутий шедевр XVII ст. // Образотворче мистецтво. – 1970. – № 5. – С. 18–19; *Шамардина Н.* До питання про раннє бароко в українському живописі: Нові сторінки творчості Миколи Петраховича // Українське бароко та європейський контекст. – К., 1991. – С. 170–172; *Жолтовський П.* Український живопис XVII–XVIII ст. – К., 1978. – С. 29.

³ *Александрович В., Мицько І.* Архієрейський Службник і Требник Івана Боярського. Нова інтерпретація рукописного кодексу 1632 року // Пам'ятки України. – 1993. – № 1/6. – С. 83–84. У статті наведено повну історіографію щодо рукопису Службника і Требника архієрейського.

⁴ *Каманін І., Вітвіцька О.* Водяні знаки на папері українських документів XVI–XVII вв. (1566–1651). – К., 1923. – 144 с. з табл.

⁵ *Lauševičius E.* Popierus Lituvoje XV–XVIII a. – Vilnius, 1967. – 577 s.

⁶ *Попов П.* Вказ. пр. – С. 41–46.

⁷ Там само.

⁸ Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв. : Каталог. – М., 1976. Вперше про зв'язок мініатюр зі Служебником, надрукованим в Стрятині, згадав Г. Логвин: З глибин: Давня книжкова мініатюра XI–XVIII століть. – К., 1974. – С. 164–165.

⁹ Центральний державний історичний архів України в м. Львові, ф. 9, оп. 1, спр. 118, арк. 1465; спр. 384, арк. 1399; цит за вид. Александрович В., Мицько І. – С. 79.

¹⁰ Александрович В., Мицько І. Вказ. пр.– С. 83.

¹¹ НБУВ, Відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій. – III, 3/14.

Summary

The article is focuses on a manuscript 1632 p. “Sluzhebnik I Trebnik” (the book of the Orthodox service and ritual) from the collection of St Sophia Cathedral with the codicological description of the manuscript.

Keywords: codicology, manuscript, liturgical books, Ukrainian history of the XVII century Petro Mohyla.